

Կանգնեցէք մի վայրկեան նորա բարեկամ Ղազարոսի գերեզմանի մօտ և տեսէք, թէ ինչպէ՞ս Աստուծու որդին կ'թափէ դառն արտասուքներ նորա համար: Լսեցէք աստուածային բանի զօրութիւնը. «Ղազարէ, եկ արտաքըս»: Եւ տեսէք ինչպէ՞ս կ'հնազանդեն նորան մահ և գերեզման, որոնք չեն կարողանում պահել իւրեանց մէջ որսը:

Սարսափելի պատերազմ վարեց մեղքի և դժոխքի դէմ, և երբ նորա աշխարհից վերանալու ժամանակ մօտեցել էր, կամեցաւ գնալ Նրուսաղէմ: Նայեցէք Փրկչի չարչարանքի սուրբ պատկերին, ինչպէս նա չէ ցոյց տալիս բարկութեան որ և է նշան, այլ ընդհակառակն մեղաւորների տուած ամեն տեսակ չարչարանքներին և նախատինքներին համբերութեամբ կտանի: Նայեցէք Յիսուսի վերայ, որ ծախված է մի ստրկի գնով և իբրեւ մեղապարտ ի մահ դատապարտված, ինչպէս կանցնի նա իրան ծաղրող զինուորների և կատաղի ժողովրդի մէջից: «Սա է Աստուծու դառն»: Ահա նա կը մեռնի խաչի վերայ իրան չընդունող աշխարհի համար:

Լսեցէք աւազակին փրկող նորա խօսքերը, որոնք կաւետեն տարակուսած տիեզերքին. «ամենայն ինչ կատարեալ է»: Նա գլուխը խոնարհեցրեց դէպի իւր ստեղծված և արիւնով ներկված գետինը և աւանդեց հոգին: Բայց ո՞վ կ'մտածէ մեղաւորների բարեկամ Աստուծու որդուն Յիսուսի վերայ, որը իւր չարչարանքներով սովորեցրեց մեզ համբերութիւն ու հնազանդութիւն, և իբրեւ յանցաւոր դատվեցաւ մարդկային ազգը յաւիտեան փրկելու համար:

Ո՞վ կ'մտածէ արդեօք նորա կեանքի և մահի մէջ երեւցող սէրի այս մեծ գաղտնիքի վերայ, որի մէջ կ'փափագեն թափանցել հրեշտակները, ո՞վ կաշխատէ ճանաչել նորան, Որին ճանաչելն յաւիտեանական կեանք է:

Ս. Տ. Գ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ:

Ներկայ գիտնական հետազոտութիւնը կ'պատկանի Պետերբուրգի համալսարանի հայկաբանութեան պրոֆէսոր մեծ. պ. Պատկանեանին և տպված էր ռուսերէն «Ազգային լուսաւորութեան նախարարութեան օրագրում»: Այուսանք յօժարութեամբ և հարցասիրութեամբ պիտի կարդան մեր ընթերցողներն այս յօդուածը, ծանօթանալով գիտնական պրոֆէսորի նոր հայեացքների հետ մեր պատմութեան վերայ:

Քրիստոսից VIII — VII դար առաջ Հայաստանի հնագոյն պատմութիւնը մեզ ամենեւին յայտնի չէ: Այն ժամանակի պատմութեան վերաբերեալ ոչ մի աւանդութիւն չէ պահպանւած ոչ նոյն ինքն Հայրիկ և ոչ զրացի ազգերի մէջ: Աստուածաշնչի պատմութիւնը Եղեմական զրախտի և այն սարի մասին, որի վերայ կանգնեցաւ Նոյի տապանը, կ'վերաբերվի զիսաւորապէս աւելի երկրի աշխարհագրութեանը քան թէ նորա պատմութեանը: Մենք

չենք իմանում՝ մինչև այժմ թէ ի՞նչ տեսակ ժողովուրդ բնակեց Հայաստանում և ի՞նչ է արած: Ատեղիոս (Գիսգոր. II, 1) կյիշատակէ Նինոսի ժամանակակից հայկական Բարդանէս թագաւորի մասին, բայց այս պատմութիւնը, ինչպէս նաև բոլոր Ասորեստանին, շինծու է: Միայն վերջին ժամանակը կարողացանք ծանօթանալ Քրիստոսի X — V դար առաջ եղած Հայաստանի անցքերի հետ, այն ևս Ասորեստանի յիշատակարանների և պարսկական սեպագրերի շնորհով, որոնք շատ հեշտութեամբ կկարգացվին նոր ժամանակներս:

Բայց որպէս զի սեպածե տառերով գրված պատմութեան ցոյց տուած ծառայութիւնները գնահատենք, ամենից առաջ հարկաւոր է քննել թէ Հայաստանի հին պատմութիւնը մինչև նոր ժամանակը ի՞նչ գրութեան մէջ կգտնվէր, և որքա՞ն կարելի է հիմնվել մինչ ցայսօր Հայաստանի պատմութիւն համարված աւանդութիւնների վերայ:

Ի նկատի ունենալով Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, մենք կարող ենք համարձակ ասել, որ նա բնակութեան որորան էր դարձած ամենահին ժամանակներում: Արիական ցեղի մի ճիւղի անցնելը դէպի Նվրոպայ եղաւ Հայաստանի մէջով, և արիական առաջին զաղթականները, որոնք դէպի արեւմուտք պիտի գնային, Հայաստանում բնակած պիտի լինէին, եթէ նորա լեռները և հովիտները բռնած չլինէին բէիկները: Արդէն Հայաստանի բարձրաւանդակները բռնելուց յետոյ, հետեւալ զաղթականութիւնները կարող էին փոքր առ փոքր անցնել Փոքր Ասիայ, չկարողանալով դէմ կենալ նորեկներին, և տալով աստիճանաբար նոցա տեղ, իւրեանք կգնային աւելի դէպի արեւմուտք ոչնչացնելով հարաւային Նվրոպայի հին բնակիչներին:

Թեսալիայում, Թրակիայում և Յունաստանում ելած շատ յատուկ անունների մի և նոյն լինելը Հայաստանի մէջ եղած յատուկ անունների հետ կարող է ապացոյց լինել, որ այս երկիրների բնակիչները որ և իցէ ժամանակ կամ Հայաստանում են բնակած և կամ թէ նորա մէջով են անցած: Հին Յոյները յատուկ անունների նմանութենից հակառակ եզրակացութիւն արին Հայաստանի բնակիչների մասին ասելով թէ Հայաստանը զաղթականութիւն եկած է արեւմուտքից և մինչև անգամ Հայաստանն իւր անունը ստացած է առասպելական Յաստիլի ընկեր Արմենոսից, որ ծնված էր Թեսալիայի Արմենոս քաղաքում (Ստրաբ. XI, 530):

Միւս կողմից, սուրբ գրքում շատ տեղ ցոյց է տուած այն որ եթէ ոչ բոլոր սեմական ցեղը, դոնէ նորա մի մասի զաղթելու ճանապարհը Հայաստանն էր, որի հարաւային սահմանները Մծբնին կից էին Միջագետքում: (Renan, hist. des langues sémit. եր. 31 և 45):

Ինչ և իցէ, աներկբայելի է այն, որ Հայաստանը ամենահին ժամանակների բնակիչներով լրված էր, և գտնվելով հին աշխարհի քաղաքակրթված ազգերի կեդրոնում, արեւելեան և արեւմտեան ազգերի պատերազմական առպարէզ էր դարձած: Հայաստանը իրբն թագաւորութիւն մարդ-

կուժեան պատմութեան մէջ մի նշանաւոր դեր չէր կատարում, միայն նորա անունը յայտնի է աշխարհագրական դիրքից, որի մէջ հզօր զրացի ազգերն իւրեանց կոիւններն կ'աճեցնէին. օրինակ Ասորեստանցիներ, Մարեր, Պարսիկներ, Բոյներ, Հռովմայեցիներ, Պարթևներ, Արաբներ, Թիւրքեր, Մոնղոլներ, Օսմաններ և Ռուսներ:

Հայաստանը հին ժամանակներում այժմեան Պրանսիայի չափ տեղ բռնած լինելով իւր գեղեցիկ աշխարհագրական դիրքով Վասպեան և Սև ծովերի մէջ տեղը որոնցից նա կբաժանվի միայն լեռնաշղթայով կամ մի կտոր հողով, կներկայանար բնութեան ամենտեսակ բերքերով հարուստ երկիր: Նորա զաւտերը և հովիտները կբաւականացնէին հացով, դինով և իւղով ոչ թէ միայն տեղական բնակիչներին, այլ և նորան շրջապատող ազգերին. եռների ստորոտներում կարածվէին ձիերի և ընտանի անասունների գեղեցիկ հօտերը, որոնց արժանաւորութիւնը յայտնի է հին աշխարհին: Նորան զանազան ուղղութեամբ կտրող սարերը շատ դիւրաւ կպաշտպանէին նորան լծնամիների յարձակմունքից: Եփրատը և Տիգրիսը հաղորդակցութեան ամենահեշտ ճանապարհ կկազմէին Միջագետքի և Պարսկային ծոցի հետ: Հնդկաստանի վաճառականութեան նշանաւոր մասը մինչև վերջին ժամանակներս Հայաստանի մէջով կտանէին դէպի Պոնտոս: Զնայելով այս բոլոր արդիւնքներին և երկրի գեղեցիկ դրութեանը, որպիսին չունէր Նախասիայում ոչ մի երկիրը, այնու ամենայնիւ Հայաստանն, որքան յայտնի է, քաղաքակրթված ազգի հայրենիք չէ եղած և նորա բնակիչները համարեա երբէք չեն եղած աշխարհակալ ժողովուրդ և ոչ ևս երկար ժամանակ ունեցել են ինքնուրոյնութիւն: Այդպիսի երեւոյթի պատճառը զրացի ազգերի քաղաքական հզօրութիւն համարելը լողորովին հիմնաւոր չէ: Այս հզօր ազգերը պէտքէ լինէին զօրեղ, բայց ինչի՞ չպիտի կարողանային Հայաստանի բնակիչները կազմել մի զօրեղ քաղաքական մարմին: Սորա փոխարէն մենք կտեսնենք Հայերի մշտական կախումն զրացի հզօր ազգերից և միշտ հպատակութիւն օտարներին: Թէև այս հարցի վճռելը չէ վերաբերվում մեր յօդուածին, այնու ամենայնիւ կասենք միայն, որ ոչ թէ քաջութեան, արիութեան և հայրենասիրութեան պակասութիւնը կարգելէր Հայերին ահարկու երեւիլ զրացի ազգերին և ծաղկեալ դրութիւն ունենալի ներքոստ: Այլ այն քաղաքական բանականութեան և այն սկզբունքի պակասութիւնը, որոնք հզօր տէրութիւններ կստեղծեն: Արդէն անցել է այն ժամանակից Չլդար, ինչ որ յայտնվել են Հայերը պատմութեան մէջ իւրեանց անունով. ամբողջ ժողովրդից մնացին մինչև անգամ հայրենիքի հողի վերայ հին բնակիչների ցրուած բեկորներ, բայց Հայերը միշտ նոյն մնացին, ինչ որ էին առաջ. այսինքն իւրեանց հայրենական հողի վատ տնտեսներ, օտար ժողովրդին լաւ ծառաներ . . . :

Հայաստանը ինքնուրոյնութեան հաղուադիւտ վայրկեաններում անգամ չէր կաղճում կեդրոնական զօրեղ իշխանութիւն ունեցող տէրութիւն: Նա, որքան մեղ յայտնի է, միշտ բաժանված էր բաղմնութիւ փոքր ինքնուրոյն իշ-

խանութիւնների և նախարարութիւնների, որոնցից իւրաքանչիւրը կապրէր առանձին: Այս բաժանմանը բաւական կնպաստէր երկրի ֆիզիքական դժբութիւնը: Վասն զի նորան զանազան ուղղութեամբ կտրող լեռները կը կազմէին բազմաթիւ նահանգների, որոնցից իւրաքանչիւրի մէջ կապրէր առանձին մի իշխան կամ մի նախարար: Այս անկասկածելի է, որ կլինէին դէպքեր, որ երբեմն զօրեղ թագաւորներին կամ առաւել հզօր իշխաններին կ'յաջողվէր վասալներին իւրեանց իշխանութեան տակ ձգել ժամանակաւորապէս և ստիպել նոցա օգնելու արտաքին թշնամիների և անհնազանդ իշխանների դէմ: Բայց այս չէր կարող երկար տևել:

Անսաստ վասալները հնար գտնելուն պէս կ'քաջվէին իւրեանց անմերձենալի ամրոցները և զօրութեամբ զօրութեան դէմ կ'կենային: Թագաւորական իշխանութիւնը, երբ գոյութիւն ունէր, այն հաստատուն նշանակութիւնը չուներ ինչպէս որ զրացի ազգերին—Ասորեստանցիներին, Պարսիկներին և ինչ: Այն ժամանակի Հայերը դեռ ևս մի երևելի զօրեղ կեդրոնական իշխանութեան նշանաւորութիւնը ճանաչելու չէին հասած: Այսպէս էր նաև միջնադարեան Գերմանիայում: Իւրաքանչիւր իշխանը ոչ թէ իւր անձնական շահերը կ'ծառայեցնէր թագաւորական շահերին, այլև սորա հակառակ, նորա թուլութենից իւր օգուտ կ'քաղէր: Իւրաքանչիւր զօրեղ իշխանը անմիջական յարաբերութիւն կուրենար զրացի թագաւորութեան հետ և հակառակ թագաւորական իրաւունքի, կաշխատէր իւր անկասկածութիւնը ձեռք բերելու համար:

Նայելով Քսենոփոնի (Cyroped. III. c. 1) և Մովսէս Խորենացու պահած աւանդութիւններին, մենք կ'տեսնենք, որ առաջին Աքեմենեանների ժամանակը Հայաստանում կալին թագաւորներ, Այս աւանդութիւնների մէջ պահված է հայկական թագաւոր Տիգրանի և նորա հօր մասին յիշատակարան, բայց թէ արդեօք նոցա իշխանութիւնը անցաւ նոցա յաջորդներին և կամ թէ Աքեմենեաններ զրկեցին Հայաստանը հայկական ղեկի թագաւորներից, մենք չգիտենք: Բխուլթունեան *) արձանագրութենից մեզ յայտնի է, որ Գարեհ մի քանի անգամ դուրս բերեց պատերազմական դաշտը իւր զօրքերին, և միայն սաստիկ պատերազմներից յետոյ կարողացաւ կոտորել Հայերի յամառութիւնը: Այս արձանագրութեան մէջ կ'յիշվի միայն հայ ժողովրդի մասին և ոչ թէ նոցա թագաւորի, մինչդեռ մի և նոյն արձանագրութեան մէջ խօսելով միւս ազգերի հետ ունեցած պատերազմների մասին, Գարեհ ամեն անգամ առաջ կրերէ թագաւորի կամ ղրխաւոր զօրավարի անունը: Իւր թագաւորութեան առաջին կէսի պատերազմները համառօտ նկարագրելով այս արձանագրութեան LI յօդուածում **)

(*) Բխուլթունեան արձանագրութիւնը անգլիերենից թարգմանված տպւեցաւ Արարտտ ամսագրում № 7 եւ Յ. պ. Գորյուխնի աշխատութեամբ:

(**) Տես բնագիր. Archetypa inscriptionis Behistani, tabula IV, 2, Inscriptiões Palaco-Persicae, պրոֆ. Կոստովիչի, երես 36—37:

կթուէ և կասէ. « Դարե՛հ թագաւոր կճանուցանէ, որ ամեն բան կատարեցի Որմիզդի կամքի համաձայն: Քսան պատերազմ՝ մղեցի ապստամբ թագաւորներին դէմ: Որմիզդի կամքով ես ոչնչացրի նոցա զօրքերը և յաղթեցի ինն թագաւորին: Գառմատա անունով մի մոգ կստէր և կասէր. « Ես Կիւրոսի որդի Բարդիա (Սմերդիս) եմ » և իմ՝ դէմ՝ հանեց Պարսկաստանին: Ատրինա անունով մէկ սուզեցի կստէր ու կասէր. « Ես Սուզիանայի թագաւոր եմ » և աղմկեց իմ՝ դէմ Սուզիանան: Բարեկոնացի՝ Նադիտարիւս անունով մէկը կստէր ու կասէր. « Ես Նաբոնիդայի որդի՝ Նաբուգոնոսորասարս (Նաբուգոդոնոսոր) եմ » և իմ՝ դէմ՝ հանեց Բարիլոնը: Մարտիա անունով մի Պարսիկ կստէր ու կասէր. « Ես Սուզիայի թագաւոր Իմնիս եմ: Ֆրաւարտիս անունով մի մարաստանցի կստէր ու կասէր. « Ես Աւվակշատրա (Կիաքսարա) ցեղից Կշատրիտա եմ » և աղմկեց Մարաստանը: Զիտրատաիմա անունով սաղարտիկեցի (Asagartiya) կստէր ու կասէր. « Ես Կիաքսարի ցեղից Սաղարտիայի թագաւոր եմ և աղմկեց Սաղարտիային: Ֆրատա անունով մարգիանեցի մէկը կստէր ու կասէր. « Ես Մարգիանի թագաւոր եմ » և աղմկեց Մարգիան: Վախասդատա անունով մի Պարսիկ կստէր ու կասէր. « Ես Կիւրոսի որդի Սմերտիս եմ » և աղմկեց Պարսկաստան: Արակա անունով մի Հայ (Արմինիա) կստէր ու կասէր. Ես Նաբոնիտայի որդի՝ Նաբուգոդոնոսոր եմ » և աղմկեց Բարիլոնը: Դարե՛հ թագաւոր կճանուցանէ. « Ահա այն ինն թագաւորները, որոնց ես բռնեցի պատերազմների մէջ »: Ինչպէս կտեսնէ ընթերցողը, Հայերի մասին բնաւ չէ յիշատակում, որովհետեւ Արակա Հայն Բարեկացիների առաջնորդ էր: Մինչդեռ ԻԶ—Ա յօդուածներում՝ Դարե՛հ մանրամասն կպատմէ Հայաստանի մէջ արած արշաւանքների մասին, որ ձեռնարկած է Ֆրաւարտիս աղմկարարի դէմ՝ մեղական արշաւանքի սկզբի և վախճանի միջոցում: Այս հինգ յօդուածի մէջ կխօսէ Հայերի մասին, բայց մի խօսք չկայ նոցա թագաւորի վերաբերմամբ: Շատ հաւանական է որ այն ժամանակը Հայկազեան ցեղի սերունդներ ոչոնչացած էին և չկար Հայերի *) մի առանձնապէս նշանաւոր ներկայացուցիչ:

Իշխանութեան անհաստատութեան պատճառով, Հայաստանի որպէս թագաւորութեան սահմանները նմանապէս չէին կարօղ հաստատուն մնալ, Հայկական սերունդները կապրէին ոչ թէ միայն Արարատեան նահանգի մէջ, այլև հարաւային և արեւմտեան նահանգներում, առանց կազմելու հիւսիս - արեւմտեան Հայաստանի կեդրոնի բնակիչների հետ քաղաքականապէս սերտ կապված մի մարմին. նոքա զանազան կոչմունքով զանազան ազգեր էին համարվում: Քսենոփոնտը իւր զօրագնդի հետ միասին ամբողջ Հայաստան անցնելով կգտնէ նորա մէջ զանազան ազգեր և միայն մէկ տեղ կգտնէ Հայերին:

(*) Թովմաս Արծրունի նայն մտքով կխօսի Հայկազն Տեղւանի մահից յետոյ հասած ժամանակի վերայ. երես 42:

Միանգամ միայն Հայաստանը կարողացաւ ձեռք բերել զօրեղ միացեալ իշխանութիւն, այն ևս Պարթևների ժամանակը, երբ որ Արշակունիներն համարեա առանց պատերազմի նուաճելով Հայաստանը հիմնեցին այնտեղ մի ցեղապետութիւն, որ տեւեց մօտ 500 տարի, 150 տարի Քրիստոսի ծնունդից առաջ սկսված այս ցեղապետութեան առաջին ժամանակում Հայաստանը կկազմէր մի հզօր թագաւորութիւն, և նորա ազդեցութիւնը նկատելի եղաւ, թէ արեւելքում Պարսկաստանի մէջ, և թէ արեւմուտքում Հռոմէացիների դէմ եղած պատերազմների մէջ, Այն ժամանակը Հայաստանի թագաւորութեան սահմանները բաւական պարզ որոշված էին. Կովկաս, Մարաստան, Միջագետքի միջավայրերը, Կասպագոփկիա, Հալիս գետ, Մինչև այն ժամանակը իրրեւ ինքուրդյն առանձին իշխանութեան տակ ապրող հայկական ցեղերը չունէին ծանօթութիւն միմեանց համադրակցութեան մասին և նորա կոչվումէին ոչ թէ ընդհանուր ազգային անունով, այլ ցեղի կամ նահանգի մասնաւոր անուններով, Ազդայնութեան միութեան ճանաչողութիւնը միայն այն ժամանակ կերևի, երբ ցեղերը կապող կեդրոնական իշխանութիւնը կզօրանայ, երբ ընդհանուր մատենադրական կամ պաշտօնական լեզու կծնվի և կտարածվի ընդհանուր կրօն և երբ քաղաքական շահերը հասարակաց կլինին:

Խօսելով Հայաստանի հին պատմութեան մասին, նախ պէտք է ծանօթանալ մենք Մովսէս Խորենացու հետ, որ իւր ազդի լիակատար պատմութեան առաջին գրող եղաւ, սկսելով դիւցազնական ժամանակներից և հասցնելով մինչև իւր ժամանակը, այսինքն մինչև հինգերորդ դարը Քրիստոսից յետոյ: Մովսէսը իւր մականունը ստացաւ Խորէն *) գիւղից Տարօն նահանգում՝ Վանի լճի արեւմտակողմ, Այս պատմչի մանրամասն կենսագրութիւնը մենք չգիտենք:

Իւր շարադրութիւնների մէջ իւր մասին կողմնակի հաղորդած նորա տեղեկութիւններից մեզ յայտնի է, որ Մովսէսն աշակերտ էր Սահակ Հայրապետի և նորա գործակից Մեսրոփը վարդապետի, որ հնարեց կամ աւելի ճիշդ ասած կատարելագործեց հայկական այբ ու բէնը:

Սահակ Հայրապետը, ի նկատի ունենալով հայերէն Աստուածաշնչի ուղղելն վճռեց Եւդարկելու մի քանի ուշիմ երիտասարդներին յունական քաղաքներ, որոնք երեւելի էին այն ժամանակ իւրեանց բարձրագոյն դպրոցներով, յունական լեզուի մէջ կատարելագործվելու համար: Այս երիտասարդ անձների մէջ կգտնվէր նաև մեր ապագայ պատմիչ Մովսէս Խորենացին: Նա ճանապարհորդեց Եդեսիա, Պաղեստին և Աղէքսանդրիա, Եդեսիայում, որ երեւելի էր այդ ժամանակը դպրոցներով և մատենադարաններով, երկար չկեցաւ, կամ ինչպէս որ ինքն կասէ « թեթեւակի ընդ խորս

(*) Կամ թէ Խորեն, բայց Խորենացի մականունը կարող էր ծագել Խորէն քեւից, որովհետեւ երկրաբանի պիտի լինէր Խորենցի:

դիւանին նաւեալ ։ Պաղեստինում նա նոյնպէս մնաց շատ քիչ ժամանակ և միայն կարողացաւ երկիրպագանել սուրբ տեղերին և ծանօթանալ այն տեղի դպրոցների հետ ։ այն տեղից նա շտապով ուղևորվեցաւ Ադէքսանդրիա իւր ուսման ծարաւը յագեցնելու համար ։ Այստեղ հելլենական լուսաւորութեան կեդրոնում շատ տարիներ անցկացրեց ։ սովորելով մի փիլիսոփայի առաջնորդութեամբ ։ որին նա կանուանէ « Նոր Պղատոն » ։ Այստեղ ի՞նչով նա պարապեց և ի՞նչ գիտութիւններ ձեռք բերեց ։ այս մասին բնաւ չէ յիշում ։ Շատ հաւանական է ։ որ նա այնտեղ հմտացաւ յունական լեզուին և հիմնովին ծանօթացաւ Նոր պղատոնական ուսման հետ ։ Ադէքսանդրիայում աւարտելով իւր պարապմունքը ։ նա նաեւց դէպի Եւլաղա ։ բայց հողմերը նորա նաւը ձգեցին հարաւային Իտալիայի ափերը ։ այս դէպքից նա օգուտ քաղելով այցելեց Հռոմին ։ Այստեղից նա ուղևորվեցաւ Աթէնք ։ ուր ձմեռը անցկացնելով ։ զարնան սկիզբը ուղևորվեցաւ դէպի իւր հայրենիքը ։ մնալով մի քանի ժամանակ Վոստանդնուպօլսում ։

Նորա բացակայութեան միջոցին Հայաստանում շատ բան կերպարանափոխ եղաւ ։ Խորենացին թողեց Հայաստանը Արշակունիների վերջին շառաւիղի թագաւորութեան միջոցին ։ հայրապետական աթոռի վերայ նստած էր Սահակ Հայրապետը Պարթևական Արշակունիների երեւելի ցեղից ։ Վերադառնալով իւր հայրենիքը ։ նա գտաւ Հայաստանը բոլորովին զրկված անկախութենից և զարձած պարսկական մի նահանգ ։

Սասանեանները ։ Արշակունիներին զահրնկէջ առնելով Պարսկաստանում ։ չէին կարող զրացի երկրում տանել այս ցեղապետութեան *) տիրապետութիւնը ։ Առաջիկայ դէպքից օգուտ քաղելով ։ նոքա զահրնկէջ արին հայկական թագաւոր Արտաշիրին ։ և այսպէսով Արշակունիների քաղաքական տէրութեան վերջ տուին ։ Պարսկական արքունիք չէր կարող անտարբերութեամբ նայել այն բանին ։ որ Հայերի գլուխը կանգնած էր Սահակ կաթողիկոսը ։ նա պարսկական նոր արքունիքին կրկնապատիկ անհաճելի էր ։ նախ ինչպէս Արշակունի ։ լինելով ցեղակից Պարսկաստանում զահրնկէց եղած ցեղապետութեան ։ մեծ աղղեցութիւն ունէր Հայաստանի մէջ ։ երկրորդ ինչպէս քրիստոնեայ աւելի համակրելով Բիւզանդիոնին քան թէ Պարսկաստանին ։ որտեղ այս միջոցին վերանորոգված էր Զրքվաստրի կրօնը ։ այս պատճառով Սահակ կաթողիկոսն ամենաշնչին բանի համար զահրնկէց էր եղած ։ և հայկական հայրապետութեան աթոռի վերայ կբազմէին քաղաքական նշանակութիւն չունեցող անձները ։

Այսպիսի հանգամանքներում վերադարձաւ Խորենացին իւր հայրենիքը բազմամեայ բացակայութենից յետոյ ։ առանց բարեկամների ողջոյնը գտնելու նա հանդիպեց նախանձաւոր վարդապետների չարախօսութեան և բամբասանքին ։ նա հրաժարվեցաւ աշխարհային կեանքից ։ և այս միայնու-

(*) Տես հեղինակի Опытъ Исторіи Династіи Сасанидовъ по свѣдѣніямъ, сообщаемымъ Армянскими писателями. С. П. Б. 1863. Կերածութիւն ։ երես 1—18 ։

Թեան ժամանակը մոռացված ամենքից կպարապէր իւր սիրելի պարագամունքով — յունական լեզուից թարգմանութիւններ անելով:

Մօտ 460—470 թուին Հայաստանի մարզպան Սահակ Բագրատունին երևելի ցեղից կենդրէ նորանից գրել Հայաստանի պատմութիւնը, Խորենացին ուրախութեամբ ընդունեց նորա խնդիրը, և իւր կեանքի վերջին տարիները այս դժուար աշխատանքով անցկացրեց: Այս պատմութեան շատ տեղերից կերևի որ Խորենացին առանձին առանձին գլուխներ կգրէր և կուղարկէր Սահակ Բագրատունուն, որից կստանար պատասխան որոշ ցուցմունքով:

Ինչպէս կերևի, Սահակ Բագրատունին բոլորովին բաւականացած չէր Խորենացու պատմութեան շարայարութեանից և շատ անգամ ցանկութիւն կ'այտնէր, որ Հեղինակն աւելի ուշադրութիւն դարձնէր ժողովրդական տարրի, հայկական պատմութեան պարսկականին հետ ունեցած կապի և այն աւանդութիւնների իմաստին, որոնք կգտնվէին ժողովրդի մէջ նորա ժամանակը: Բայց Խորենացին յունական զպրօցներից կատարեալ արհամարհանք ստացած լինելով դէպի ոչ — յունական աղբիւրները, շատ անգամ կասկածաբար կընդունէր այն, ինչ որ յունական մատենաներում չէր կարգացած: Խորենացու գրած գիրքը մեծ համարմունք կարող էր ունենալ, եթէ նա Սահակի ցոյց տուած ճանապարհով ընթանար, և Հայաստանի պատմութեան վերաբերմամբ ուղարկված հարցերի պատասխաններ գրէր:

Բայց Խորենացին նորան չէ լսում և ներողամտաբար նորան կանուանէ անփորձ և երիտասարդ և կշարունակէ իւր գործը: Եթէ նա, փոխանակ օգուտ քաղելու անյայտ յունական մանր գրողների (памфлетистъ) շնչին աշխատութիւններից, ուշադրութիւն դարձնէր Պարսիկների և Հայերի ժողովրդական ասացուածների վերայ, հատուածներ քաղէր առանց բաւականալու միայն դժուարիմաց ակնարկութիւններով, նորա գիրքը ներկայ ժամանակում կարող էր կրկնապատիկ օգուտ տալ և դառնալ մեղ համար անկասկած հետաքրքրական, Այնու ամենայնիւ անտեղի է տրտընջալ այն բանի վերայ, որը փոխել անկարելի է: Խորենացին իւր դարի որդի և Աղէքսանդրեան դպրոցի ուսումնական էր և միայն այն կարող էր անել, ինչ որ արաւ:

Ստոյգ պատմիչ այն անցքերի, որոնց նա ականատես էր եղած կամ վկայ, ազնիւ հայրենասէր Մովսէսը նսեմացրեց իւր արդիւնաւոր աշխատութեան նշանակութիւնը աղբիւրների անքննական ընտրութեամբ և յունական մատենաներին աւելորդ հաւատ ընծայելով:

Հասնելով Խորենացին խորին ծերութեան կվախճանի հինգերորդ դարի վերջը, և նայելով Թովմաս Արծրունու ասածին, նա ապրել է 120 տարի (*): Նորա աշխատութիւններից մեղ հասած է մի աննշան մաս, եթէ

(*) Այնու ամենայնիւ պէտք չէ սորա վերաբերմամբ հիմնվել Թովմաս Արծրունու համոզման վերայ, որը նոյն երեսում տուել է Սահակ Աթաղիկասին 120 տարի:

նորա բազմամեայ դործունեութիւնը ի հաշուի առնելը, մանաւանդ յունական լեզուից արած թարգմանութիւնները, այսինքն ...) ճարտասանութիւն *) , որին կանուանէ նա « Գիրք պիտոյից » Աղէքսանդրեան Թէոնի համաձայն, Բ.) Աշխարհագրութեան համառօտ նկարագիրը, ըստ Պտղոմէոսի և Պապպիի Զ.) Պատմութիւն սրբոց Հովիւսիմեանց, Դ.) Նամակ առ Սահակ Արծրունի, Ե.) Ճառ Վարդապետի Այս բոլորը տպագրած են Մխիթարեանները Վենետիկում 1823 թուին, և հրատարակած են Մովսէս Խորենացու լիակատար մատենագրութեան մէջ, Նոյնպէս սորա գրած կհամարվին մի քանի աղօթքներ և շարականներ. նոյնպէս սորա թարգմանած կհամարեն Աղէքսանդր Մեծի - Պսելղո - Վալիսթոնի կենսագրութիւնը և Եւսեբիոս Կեսարացու ժամանակագրութիւնը, Նորա ամենալաւ աշխատութիւնն է « Պատմութիւն Հայոց », որ բաղկացած էր առաջ չորս գրքից, բայց մեր ձեռք հասածը բաղկացած է երեք գրքից, Ի նկատի չունենալով այժմս պարապել Խորենացու ամբողջ պատմութեան քննութեամբ, մենք ուշադրութիւն կդարձնենք առաջին գրքի վերայ, որի բովանդակութիւնը մեր աշխատութեան ներկայ և յաջորդ գլուխների նիւթ պիտի լինի:

Խորենացու պատմութիւնը բացի Հայաստանի պատմութեան համար ունեցած նշանակութենից, երկար ժամանակ կհամարվէր մի գիրք այնպիսի աղբիւրներից կազմված, որոնք այժմս անդառնալի կերպով անհետացած են, և հետեւեալ կբովանդակէր իւր մէջ մատենագրական զրլխաւոր ցուցմունք. նա կերպով իմն կարող էր այսպէս համարվել, մինչև որ ներկայ դարի սկիզբում գտնվեցաւ Եւսեբիոսի ժամանակագրութեան հայկական թարգմանութիւնը, Այն ժամանակից հանդամանքները սակաւ ինչ փոխվեցան: Երբ քննութիւնը հետզհետէ խոր թափանցեց Խորենացու շարագրութեան մէջ, կորած աղբիւրների թիւը զգալի կերպով սկսաւ նուազել և ներկայ ժամանակս պատմութեան առաջին գրքում (բացի Մար - Աբաս Կատինայից, որի մասին յետոյ պիտի խօսենք) հազիւ կմնայ երեք կամ չորս հատուած, որոնք դեռ ևս բոլորովին որոշված և պարզված չեն, թէ որտեղից Մովսէս Խորենացին նոցա քաղեց, Իսկ բոլոր մնացածը, եթէ ուշադրութեամբ կարդանք, մեզ հասած են հին մատենագիրների զանազան հատուածներում և ուրիշ ճանապարհներով, զլխաւորապէս Եւսեբիոսի ժամանակագրութեան մէջ, Ի նկատի ունենալով հանդամանօրէն խօսել այս մասին մեր ձեռնարկած Խորենացու պատմութեան թարգմանութեան համար քննական ծանօթութիւնների մէջ, մենք միայն թեթեւ կանցնենք ներկայ յօդուածում այս աղբիւրների մասին (I Գ.), բացատրելով այն թէ արդեօք Մովսէս Խորենացին իսկապէս օգուտ է քաղած այն կորած գրաւոր յիշատակարաններից, որոնց անունները

(*) Նորա աշխատութիւնների մանրամասն նկարագրութիւնը կտրելի է գտնել Collection etc. մէջ Հ. I, երես 397-987, Հ. II, երես 48-52:

նա կ'իշատակէ, կամ թէ միայն քաղած է երկրորդական և երրորդական աղբիւրներից, որոնք մինչև ներկայ ժամանակս հասած են:

Խորենացու աղբիւրների թուի կարգում, որոնք մեզ համար ունին մի աներկբայի կարևորութիւն և պատմական նշանակութիւն, պէտքէ հաշուել ժողովրդական աւանդութիւնները և վիպասանական երգերը, որոնց մէջ կերեւէր ազգի հայեացքը անցեալի վերայ *) . նոքա կգտնվեն Խորենացու ժամանակը ժողովրդի բերանում: Բայց աւաղ, որ մեր պատմիչը նոցա հետ այնպէս չվարկեցաւ ինչպէս ինքուրոյն աղբիւրների հետ. նա նոցանից օգուտ է քաղում միայն հարևանցի այն հաստատելու համար, ինչ որ նա կարգացած է գրքերի մէջ, Շատ սակաւ հատուածներ կրեւէ նա նոցանից, բայց շատ անգամ կ'իշէ այն երգերի մասին, որ կերգէին նորա ժամանակը բամբուկի **) վերայ (լարեր ունեցող քնար):

Մովսէս Խորենացին իւր պատմութեան առաջին գրքում կ'իշատակէ հետեւեալ մատենագիրների աշխատութիւնները: Քաղղէացի պատմիչ Բերողի, Աղէքսանդր Պոլիհիստորի, Արիւղենի, Անիադիոնի, Եպիփան կպիսկոպոսի և զխաւորապէս Քրիստոսի ծննդից երկու դար առաջ եղած ուսումնական Ասորի Մար - Աբաս Աստինայի պատմական գրուածները: Խորենացու պատմութեան հետադասութեամբ պարապօղ ուսումնականներից շատերը կհամարէին վերոյիշեալ մատենագիրներին Խորենացու անմիջական աղբիւրներ: Աւրիշները կկասկածեն թէ Խորենացին ունեցած լինէր այս գրուածների իսկական բնագիրները: Մենք վերջին կարծիքի ենք և կաշխատենք արդարացնել մեր հայեացքը համառօտ խօսքերով:

1) Բերող, որին կվերաբերեն երկու պատմական գրուածներ «Բարիլոնիկա և Քաղղէկա», կասեն, Աղէքսանդրի ժամանակակից էր: Նորա աշխատութիւններից մեզ միայն հասած են փոքրիկ հատուածներ Ասորեստանի և Բարիլոնի հնութիւնների վերայ, Խորենացու մէջ Բերողա անունը (Բիւրոս, Բիւրիոս, գիրք Ա. գլ. Բ. Դ.) կպատահի միայն երկու անգամ և երկու անգամ ևս հարևանցի կերպով, այնպէս որ մինչև անգամ նոցա չէ կարելի անուանել աղբիւր, որովհետև նորա գրուածներից ոչինչ առաջ չէ բերված: Շատ հասկանալի է, որ Խորենացին նորա հետ ծանօթացաւ Եւսեբիոսից: Մեր հեղինակի մէջ երրորդ անգամ կպատահի այս անունը իրրեւ ածական, երբ նա կխօսէ Բերողեան Սիրիլայի վերայ, որից նա կքաղէ նախաձրհեղեղեան թագաւորների պատմութիւնը — Զրուան, Տիտան և Յապետոթէ: Բայց նա այստեղ ևս ուղղակի չէ քաղում այն գրուածներից, որոնք Քրիստոսի ծննդից երկրորդ դարի կէսում յայտնի եղան Բերողեան Սիրիլայի պատ-

(*) Տես նոյնպէս Ed. Dulaurier—Études sur les chants historiques et les traditions populaires de l'ancienne Arménie. Journ. Asiat. Janvier. 1852.

(**) Տես նոյնպէս Petermann—Ueber Moses Chorenensis und die Quellen seiner Geschichte der Armenier. Monatsberichte, 1851. Եր. 456—458.

գամախօսների անունով և մասամբ պահպանված էին մինչև մեր ժամանակը *), Այս նորանից կհետեցնենք մենք, որ Սիրիզեան պատգամախօսների Գ. զբբում մեջ բերված են միևս անուններ, և նոյն իսկ պատմութիւնը շատ տեղերում կտարբերվի Խորենացու հաղորդածից, Թէև Խորենացին կարող էր ծանօթանալ այս գրուածի հետ Աղէքսանդրիայում, բայց իւր պատմութիւնը գրելու միջոցին նա այն չունէր ձեռքի տակ և միայն օգուտ քաղած է այս գրուածի միևս խմբագրութենից, որ ըստ ամենայն հաւանականութեան կգտնվի Մար - Աբաս Վատինայի աշխատութեան մեջ, վերոյիշվածների փոխանակ Սիրիզեան զբբերում հետեւեալ անուններ կյիշատակվին:

Եւ կլմագաւորէին Կրոնոս, և Տիտան, և Յապետոս:

Նախ այստեղ Զրուանի մասին խօսք չկայ, որի տեղ զրված է Կրոնոս Բայց այս փոփոխութիւնը ինքն Խորենացին արած չէ, այլ գտած է այս ձևով իւր աղբիւրի մեջ, որովհետև նա նոյն տեղ կասէ որ «արեւելեան երկիրներում Սեմին Զերման կանուանեն», և հետեւեալ գլխում կաւելացնէ. «Բայց ես ասեմ զԿրոնոսը անուն և զԲէլ ներբովթ լեալ», Մէկ խօսքով նա Կրոնոսին Զրուանի տեղ չէ դնում: Երկրորդ, նորա առաջ բերած երրորդ անունը Յապետոսի յունական իապէտոստէի վատ և հասկացած ընթերցումն է, այսինքն միևս խմբագրութեան հեղինակը չէր հասկացած յունական մասնիկի միտքը և կպցնելով նորան Յապետոս անունի հետ ստեղծել է մի նոր անուն, որ սխալեցրեց շատ եվրոպական ուսումնականներին **), Բայց նոյն ինքն Խորենացին անցկացնելով իւր կեանքի շատ տարիները յունական լուսաւորութեան կեդրոնում, և կատարելագործվելով յունական լեզուի մեջ, այդպիսի խոշոր սխալմունքը չէր կարող անել, եթէ որ նորա մօտ լինէր յունարէն իսկական բնագիրը: Որ Խորենացին ունեցած է ուրիշ մի խմբագրութիւնն, որը Յոյնի շինած չէ և որի մեջ արդէն Յապետոստէ ձևը կազմված էր, կապացուցանվի դեռ ևս նորանով, որ նա այնպէս չէ հաղորդում անունը, ինչպէս որ նա կգտնվի յունականի մեջ մասնիկի հետ կպած, այսինքն ոչ թէ Յապետոստէ, այլ Յապետոսի, որ արդէն ոչ մի կերպով չէր կարող անել ոչ թէ միայն Խորենացին, այլ և նորա ընկերներից ոչ մինը, որոնք մանրակրկիտ կերպով կաշխատէին հայկական և յունական այս ու բնի տառերը միմեանց յարմարեցնել Սուրբ գիրքը հայերէն թարգմանելիս, Թէ Խորենացին օգուտ է քաղած Սիրիզայական զբբերի ուրիշ խմբագրութենից, որ գտած է նա Մար - Աբաս Վատինայի

(*) Fr. Lenormant - Essai de commentaire des fragments cosmogoniques de Bérosee d'après les textes cunéiformes et les monuments de l'art asiatique. Փարիզ, 1872, եր. 415—420:

(**) Բեռլինի պրոֆէսոր Պէտերման եւ Մինխարեան միաբանութենից Ինժինեանը, որքան մեզ յայտնի է, Յապետոստէ անունի ծագումը պատահմամբ եղած լինելը բացատրեցին, *Stra Monatsberichte*, 1852, երես 413—439:

գրքի մէջ, կհաստատուի նոյնպէս Խորենացու (զլ. Թ.) բնագրի մէկ տեղը, ուր Մար - Աբասի գրքի բովանդակութիւնը տալուց յետոյ, կաւելացնէ. «Որոյ սկիզբն լեալ ասէ զԶրուան և զՏիտան և զՅապետոսթէ»։ Պարզ յայտնի է որ Խորենացին Յապետոսա անունի այս ձևը իւրացրած է Մար - Աբասի գրքից, Այս կերպով, մենք կհամոզվենք որ Բերողին չէ կարելի անուանել Խորենացու աղբիւրը, և թէ Բերողեան Սիբիլայի հետ նա ծանօթացած է Մար - Աբասի *) գրքից։

2) Աղէքսանդր Պօլիհիստորի **) անունը միայն մի անգամ կյիշատակէ մեր հեղինակը Բերողի անունի հետ միասին (զլ. Դ.) և նորա գրուածքից ոչինչ մէջ չէ բերած։ Նորա հետ Խորենացին նոյնպէս ծանօթ է, ըստ երևոյթին Եւսեբիոսից, որի ժամանակագրութեան թարգմանիչ նորան կը համարեն։

3) Արիւղենոս հին պատմաբան, որի ինչ ժամանակ լինելն յայտնի չէ. այս անունը Խորենացին կյիշատակէ երեք անգամ, Առաջին անգամ կյիշատակէ (զլ. Դ.) ասելով. «զԲիւռոս ասեմ, զբազմալեպէն և զԱրիւղենայ, կամ զնոյն ինքն նաւականուցէն և զայլոց նահապետացն»։ Երկրորդ (Բ. գիրք, զլ. Ը), Արիւղենոս պատմէ այսպէս ասելով. «մեծագօրն նաբուգոդոնոսոր բռնադոյն էր քան զԵրակէս Լիրիացուց»։

Բայց այս երկու տեղերն զրեթէ բառ առ բառ կգտնվին Եւսեբիոսի մէջ, այնպէս որ նորա հետ Խորենացին այնքան ծանօթ էր, որքան որ նորա աշխատութիւններից հատուածներ պահպանված էին Եւսեբիոսի մէջ։ Երրորդ անգամ խօսելով Արիւղենոսի վերայ (զլ. 2.) նա առաջ կբերէ Ասորեստանի թագաւորների ազգաբանութիւնը Բէլից մինչև Նինոս և հայկական թագաւորներինը Արմենակից մինչև Արա Գեղեցիկը, Ուստի պէտք է կարծել որ Խորենացին այս անգամ ուղղակի Արիւղենոսից քաղած է։ Բայց այս ևս կասկածելի կթուի որովհետև նա կաւելացնէ. «Եւ զայս մեզ պատմէ Արիւղենոս յիւրում առաջնում արձանականի ի մանր ազգաբանութեան

(*) Նկատելի է, որ Թովմաս Արծրունի (երես 3—4) բոլորովին ուրիշ կերպով կհագորդէ այս պատգամաոտների բովանդակութիւնը, «Տիտան բռնացեալ ի վերայ Զրուանայ աւուռ զԲաբելոն, եւ շինէ քաղաք թագաւորութեան իւրոյ անդ, որ էր հինգերորդ Զրուան ֆսիսութեամբ եւ քանզի առեալ էր Առեհիայ իւր կին զՌեա յաղդէ Զրուանայ, եւ յինքն դրաւեալ զթագաւորութիւնն եւ ոչ զոր թուլացուցանէր թագաւորել Զրուանայ, դաշնաւորել երգմամբ մինչեւ որ ի կնոջէն ընկաւ, որ ի Զրուանայ զարմիցն էր ծնեալ արու, անդէն ի ծննդեան աստակէր, բայց միայն մահուկ մի Գիոս անուն, զոր դադտաբար ասրեցոյց մայրն, եւ անտի եւ անդ ոչ ոք զօրէր Զրուանայ թագաւորել բայց միայն կին մի անուանի Գիոնեոիա, հարստայեղջ վաւաշտ հոմանի բարութ, սա անուանէ զանուն իւր ըստ անուան հաւայն իւրոյ Սեմայ Սեմիրամ, որ ըստ Սիւղարայիցն ի հայկական լեզուէ Շամիրամ ձայնաւորի Ակնեբեւ է որ նախկին առաջակի այս փոփոխութեան վերայ եղած է մագդեղնի ազգեցութիւնը. Str Fr. Lenormant—Essai de comment de Bérosee, երես 415—430»

(**) Stru Fragmenta historicorum graecorum, Ch Muller. Հ. III.

ասէ. զոր աստ ուրեմն յետոյ ոմանք բարձին : Ի՞նչ կնշանակէ բարձին : Արտագրողը պատահամար բաց է թողած արդեօք մի օրինակում, կամ թէ մէկը զիտամար է բաց թողած եղել Աբիւղենոսի աշխատութեան բոլոր օրինակների մէջ. առաջին անգամից հասկանալի չէ երևում այս տեղը :

Բայց գործը կպարզվի, եթէ մենք կրկին դէպի Եւսերիոս դառնանք : Այնտեղ (երես 37, հրատարակութիւն Աւգերեանի) իսկապէս կտեսնենք Ասորեստանի թագաւորների ազգաբանութիւնը Բէլից մինչև Նինոսը, բայց հայկական թագաւորների մասին ոչ մի խօսք չկայ : Որտեղից առաւ Խորենացին, քանի որ այս ազգաբանութիւնը կգտնվէր Աբիւղենոսի մօտ և յետոյ բաց էր թողված : Մեր կարծիքով նոյն ինքն Մար - Աբասից :

4) Կեփաղիոնի անունը երկու անգամ կաշիշատակէ Խորենացին. նախ կգտնենք նորան Շամիրամի Հնդկաստանի դէմ արած պատերազմի պատմութեան մէջ (զլ. ԺԷ) : Այս կգտնվի նոյնպէս Եւսերիոսի մէջ (երես 44), երկրորդ անգամ Խորենացին առաջ կրերէ Կեփաղիոնից եօթն տողից բաղկացած հատուած (զլ. Ե) : Այս հատուածի իմաստը կգտնվի Կեփաղիոնից առնված Եւսերիոսի քաղուածների մէջ (երես 45), բայց ակնբերէ, որ Խորենացին քաղած է ոչ թէ Եւսերիոսից, այլ ուրիշ տեղից :

(Աղարտ-նալի) :

Ա. Տ. Գ.

ՎԱՐԱԿԻՉ ՄԻԱԶՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

(«ԱՐԱՐԱՏ», սեպտեմբեր) :

Միազմատիկական հիւանդութիւնների ծագման և համաճարակ տարածման համար բաւական չէ միայն նոցա յատկանիշ թոյների ազդեցութիւնը, որովհետեւ հիւանդի մարմինը պատրաստ թոյն դուրս չէ հանում, այլ տալիս է ֆ (գեռ անյայտ) գործակալ նորա վերանորոգման համար, ֆ-ը գործակալը, ինչպէս մի քանի անգամ յիշել ենք, պէտք է ընդունել որ գետնի զրուծներից է կախված, վասն որոյ և հիւանդութեան համաճարակմունքը կարող են տարածվել միայն այն տեղերում, ուր գտնվում են թոյնի վերանորոգման պայմաններ : Եթէ չկան այդ պայմանները, այն ժամանակ ներս բերված պատրաստ թոյնը անգամ կարող է մի քանի մասնաւոր հիւանդութեան դէպքեր առաջացնել, մինչև որ հիւանդութիւն զարթուցանող պաշարը նուազի, և կամ կարող է պատահել որ ներս բերված հիւանդութեան փոքր քանակութեամբ թոյնը, հիւանդութան մի կամ երկու դէպք առաջացնէ և կամ բոլորովին առանց հետեանքի մնայ :

Արեմն իւրաքանչիւր մի տեղ չէ նպաստում վերոյիշեալ հիւանդութիւնների թոյների վերանորոգման և տարածման համար : Խօշերան և ժանտախտը համաճարակ տարածվում են միայն քանի մի քաղաքներում, իսկ